

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9:339.137.2]:338.242.012.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.43>

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ У ТЕОРІЇ

Голуб Н.О.,

аспірантка

кафедри підприємницького та корпоративного права

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана»

ORCID: 0000-0002-9661-7712

e-mail: nata_golub_@ukr.net

Голуб Н.О. Поняття економічної концентрації у теорії.

У статті розглянуто у хронологічній послідовності наукові погляди вчених як сучасності так і минулих століть щодо визначення сутності економічної концентрації. Проведено їх аналіз та порівняння, внаслідок чого розкрито основні критерії поняття економічної концентрації, визначено її складові частини та механізми як теоретичної величини.

Висвітлено, історичний аспект зародження та розвитку наукової думки щодо сутності економічної концентрації та вплив на неї подій, що відбувалися у суспільстві у той чи інших період часу, на кшталт промислової революції XVIII століття, що стала рушійною силою для активізації наукових досліджень у сфері господарських злиттів.

З'ясовано основні аспекти концентраційних процесів та їх вплив на економічне становище як в середині конкретної держави так і за її межами. Окреслено коло можливих наслідків, до яких призводить економічна концентрація, а також надана їм оцінка, за якою вплив концентрації на економіку та суспільство є як позитивним, що призводить до процвітання конкуренції як рушійної сили економічного та соціального прогресу, так і негативного характеру, що призводить до утворення монополій, олігополій і недосконалої конкуренції, зростання безробіття, обмеження виробництва, підвищення цін, гальмування науково-технічного прогресу.

Розкрито важливість теоретичного закріплення поняття економічної концентрації як способу уникнення виникнення негативних наслідків від концентраційних процесів.

Встановлено, що у зв'язку із багатогранністю критеріїв економічної концентрації, вмістити її сутність в одне поняття теоретично досить складно, так як необхідно розділяти її види, рівні, обсяги та інші критерії. В узагальненій формі, економічна концентрація – це складний економічний процес, який полягає у підконтрольному об'єднанні виробництва, технологій, економічних відносин, робочої сили, праці, капіталу, внаслідок чого збільшується розміри виробництва, трудових ресурсів, капіталу, виробничих технологій, що в свою чергу може призводити до утворення монополій та обмеження конкуренції.

Ключові слова: об'єднання капіталу, монополія, транснаціональні компанії, корпоративні права, державний контроль, трасти.

Holub N.O. The concept of economic concentration in theory.

The article considers in chronological order the scientific views of scientists of both modern and past centuries on defining the essence of economic concentration. The article analyses and compares them, and as a result reveals the main criteria of the concept of economic concentration, identifies its components and mechanisms as a theoretical value.

The article highlights the historical aspect of the origin and development of scientific thought on the essence of economic concentration and the impact on it of events that took place in society in a particular

period of time, such as the industrial revolution of the XVIII century, which became the driving force for intensifying scientific research in the field of economic mergers.

The main aspects of concentration processes and their impact on the economic situation both within a particular state and abroad are clarified. The author outlines the range of possible consequences of economic concentration and gives an assessment of them, according to which the impact of concentration on the economy and society is both positive, leading to the flourishing of competition as a driving force of economic and social progress, and negative, leading to the formation of monopolies, oligopolies and imperfect competition, rising unemployment, production restrictions, rising prices, and slowing down scientific and technological progress.

The importance of theoretical consolidation of the concept of economic concentration as a way to avoid negative consequences of concentration processes is revealed.

It is established that due to the diversity of criteria for economic concentration, it is theoretically quite difficult to capture its essence in one concept, since it is necessary to separate its types, levels, volumes and other criteria. In a generalised form, economic concentration is a complex economic process that consists in the controlled combination of production, technology, economic relations, labour, labour, capital, resulting in an increase in the size of production, labour resources, capital, production technologies, which in turn may lead to the formation of monopolies and restriction of competition.

Key words: capital pooling, monopoly, multinational companies, corporate rights, state control, trusts.

Постановка проблеми. Економічний розвиток суспільства на пряму залежить від розвинутого конкурентного середовища. Збільшення рівня конкуренції між суб'єктами господарювання пропорційно призводить до необхідності концентрації суб'єктів господарювання задля витримки темпу заданого конкуренцією та безпосереднього підвищення рівня конкурентоспроможності.

Для забезпечення зазначених процесів важливим є правильне розуміння та трактування такого поняття як концентрація, однак не дивлячись на великий обсяг наукових праць єдиного підходу у визначенні поняття концентрації немає.

Однак, для повного розкриття сутності такого обширного поняття як економічна концентрація необхідне дослідження різних наукових думок вчених, що активно почали формуватися в даному напрямку у XVIII під впливом промислової революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях як вітчизняних так і зарубіжних вчених зокрема, Сміт А., Маркс К., Енгельс Ф., Маршалл А., Портер М., Тюнен Й., Азріліян А, Канінський П., Градов А, Кочетигова Т.В., Стадник К.О., Даниліна С.О., Хаустова В.Є., Дідківська Л.В., Крячко Є.М., Колодяжна Т.В., Філюк В. Проте і досі існує багато дискусійних питань, вирішення яких має важливе теоретичне і практичне значення.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є аналіз наукових поглядів вчених щодо сутності економічної концентрації з метою визначення та тлумачення поняття економічної концентрації суб'єктів господарювання в теоретичних та практичних аспектах.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з багатоманітності наукових поглядів, в питаннях сутності економічної концентрації, що виникали в той чи інший період часу, для зручності їх трактування переважна більшість вчених, що займається дослідженням явища концентрації, систематизують дослідження наукових робіт за трьома етапами [1, с. 307].

Перший етап історичного становлення теорії концентрації припадає на XVIII – кінець XIX століття та ознаменувався науковими доробками вчених класичної школи політичної економії та марксистів, серед яких А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, Дж.С. Мілль, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Е. Берштейн, які полягали в тогочасному розумінні механізмів ринкової економіки в поєднанні з природними сутностями, які формувалися під впливом промислової революції та були націлені на теоретичне обґрунтування неефективності капіталістичного режиму та необхідності комуністичних перетворень.

Значним поштовхом для розквіту наукових досліджень та формування багатоманітних наукових думок щодо теоретичної сутності поняття концентрації слугував промисловий переворот, який відбувся у цей період та ознаменував перехід від мануфактурної промисловості до великої промислової індустрії.

Саме під впливом революційних рухів активно проводяться наукові дослідження вченими економічних процесів націлені на теоретичне обґрунтування неефективності капіталістичного режиму та необхідності комуністичних перетворень.

Тогочасними науковцями були закладені загальнотеоретичні основи поняття концентрації як об'єднання трудових ресурсів, промислового устаткування та виробництва у один економічний механізм, в результаті чого нагромаджується капітал, що є основною складовою ринкової економіки. Виділено поняття концентрація капіталу та концентрація виробництва як окремі економічні величини, що мають тісний взаємозв'язок.

Не дивлячись на значні успіхи в дослідженні поняття концентрація, особливо в працях К. Маркса, зазначене економічне явище ототожнювалося з ринковою структурою, а не розглядалася як окремий чинник. Основну увагу вчені у своїх роботах зосереджували на дослідженні концентрації виробництва й концентрації капіталу. Концентрація досліджується у взаємозв'язку з процесами конкуренції та монополізації.

Однак, не дивлячись на недосконалість та неповноту тогочасних наукових поглядів, саме у зазначений період сформувався теоретичний фундамент такої економічної категорії як концентрація.

З кінця XIX ст. – початку XX ст. починається нова хвиля економічного розвитку суспільства. Зазначений період в науковому світі відносять до другого етапу генезису теорії економічної концентрації. Яскравими представниками цього часу виступали вчені кембриджської школи політичної економії, такі як А. Маршалл та Дж. Робінсон.

Результати наукових досліджень вчених зазначеного періоду зводилися до того, що концентрація як результат динамічних змін у суспільстві має своїми наслідками збільшення доходів, зменшення виробничих витрат, підвищення рівня конкурентоспроможності. З іншої сторони концентрація розглядалася як основний чинник виникнення монополії та олігополії, що породжують негативні економічні процеси у суспільстві. Звідси просліджується дещо відмінна точка зору щодо оцінювання позитивності впливу концентрації на економічний розвиток.

Третій період становлення теоретичних основ економічної концентрації припадає на другу половина XX ст. та характеризується посиленням транснаціональних процесів в економіці, провідне місце в якому починають займати учасники банківської сфери. Транснаціональні компанії об'єднуються у транснаціональні корпорації виводячи міжнародний рух капіталів та виробництва на навий глобальний рівень.

Важливий внесок у розвиток теорії концентрації в цей період зроблено такими науковцями як Дж. Бейн, Е. Мейсон, У. Баумоль, Д. Панзар, Р. Вілліг, Дж. Сатон.

Погляди вчених третього періоду становлення теоретичних аспектів сутності економічної концентрації містять різні погляди та висновки в основному в розрізі наслідків концентрації її впливу на ринок та на рівень конкуренції. Однак тогочасні наукові праці зводяться до того, що починається відхід від дослідження концентрації через призму концентрації виробництва, капіталу та зосереджується увага вчених на дослідженні концентрації ринків, основами якої розглядається консолідація учасників ринків, а головною ціллю – визначення ступенів взаємозв'язків концентрації з прибутковістю, рентабельністю, впливом на рівень конкуренції та утворення монополій.

Представники кластерної школи, серед яких М. Портер та Й. Тюнен, розглядають концентрацію як закономірний процес, що покликаний дією природних умов, на кштал певний клімат, наявність природних ресурсів, специфіка попиту та пропозиції тощо. Однак такий підхід до тлумачення змісту концентрації носить дещо однобічний характер щодо наслідків економічної концентрації для економіки.

На сучасному етапі розвитку теорії економічної концентрації вчені розглядають її сутність як консолідацію капіталу, виробництва, економічних ресурсів, економічних відносин, робочої сили, концентрацію праці, консолідацію ринку, глобалізацію виробництва і утворення транснаціональних корпорацій або в аспекті цілісного управлінського механізму як процес отримання корпоративних прав. І навпаки - розглядається як міра рівня монополізації або конкуренції галузі

Так А. Азріліян тлумачить концентрацію як консолідацію капіталу в наслідок чого відбувається зростання та глобалізація ринкової вартості, створеної робітничим класом в інтересах власників засобів виробництва [2, с. 588].

П. Канінський вважає, що концентрація – це економічний процес, який призводить до глобалізації господарський підприємств, зосередження засобів виробництва й робочої сили на великих підприємствах, вихід виробництва за межі однієї країни та утворення транснаціональних компаній, різних альянсів [3, с. 88].

В. Горбатов у своїх дослідженнях розділяє поняття концентрація на наступні види: а) глобалізація світової економіки – консолідація виробництва та обмінів продукції або надання послуг у масштабі як світової економіки в цілому, так і її галузей, а також економік окремих країн і суб'єктів господарю-

вання; б) концентрація економіки країни – об'єднання обсягів виробництва та обміну продукції або надання послуг між суб'єктами господарювання, за галузями виробництва в межах однієї країни; в) комбінація суб'єктів господарювання – злиття виробництва та обміну продукції або надання послуг окремих підприємств [4, с. 113].

К. Стадник тлумачить поняття економічної концентрації як окремий управлінський механізм, що полягає в отриманні корпоративних прав щодо участі в одному суб'єкті господарювання та створення груп суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність відповідно до спільної економічної стратегії, що ґрунтується на відносинах контролю-підпорядкування та економічних зв'язках різної правової природи: праві власності; корпоративних правах; зобов'язальних правах особливого типу, що потенційно можуть призводити до дисфункцій механізму економічної конкуренції [5, с. 67].

Аналізуючи сучасні підходи до трактування поняття «концентрація», можна прийти до висновку щодо наявності певних розбіжностей в наукових поглядах що стосуються територіальних обсягів концентрації, на кшталт транснаціональна концентрація, національна концентрація, регіональна концентрація, галузева концентрація тощо; за предметом, наприклад: концентрація виробництва, капіталу, ринку, робочої сили, ресурсів і так далі; за наслідками концентрації (збільшення капіталу, прибутків, трудових та виробничих ресурсів, глобалізація виробництва, утворення картелів, транснаціональних компаній, монополій тощо.

Під час визначення поняття концентрація важливим є виділення таких її характерних ознак як територіальних рівнів концентрації, предметів, наслідків, суб'єктів та об'єктів концентрації тощо.

М.А. Єгорова під суб'єктом економічної концентрації розглядає підприємство, в той час як під її об'єктом розуміє ринкову діяльність підприємств на ринку, спрямовану не лише на просування виробленої продукції і товарів до споживачів, але і вибудовування системи взаємовідносин між прямими конкурентами конкретного підприємства на певному ринку [6, с. 22].

Неможливо не погодитися із Ожеговим С.І., Шведовою Н.Ю., що поняття «концентрація» у широкому розумінні означає об'єднання, зосередження, скупчення [7, с. 803].

Таке значення поняття концентрації криється і в самому слові «концентрація», що походить з латинської мови і в перекладі означає «центр», «осередок» [8, с. 6].

Саме процес об'єднання, зосередження, скупчення лежить в основі визначень поняття концентрація у наукових працях вчених, що досліджували сутність економічної концентрації на протязі генезису економічної теорії.

Так на самому початку зародження економічної думки процес концентрація розглядався як об'єднання трудових ресурсів, промислового устаткування та виробництва у один економічний механізм, в результаті чого нагромаджується капітал, що є основною складовою ринкової економіки.

З часом наукова думка в сфері економічної концентрації розвинулась до виокремлення такого наслідку концентрації як негативний вплив на конкуренцію на утворення монополій. Крім концентрації виробництва починають розглядатися аспекти концентрації ринків, капіталу, визначення ступенів взаємозв'язків концентрації з прибутковістю, рентабельністю, впливом на рівень конкуренції та утворення монополій. Окрема увага приділяється глобалізації концентраційних підходів та утворення транснаціональних корпорацій.

Висновки. Отже, наукова думка щодо сутності економічної концентрації формувалася протягом певного часового проміжку під впливом різних економічних чинників та суспільних подій. Однак на даний час єдиного підходу серед науковців щодо визначення поняття економічної концентрації не існує. Виходячи із багатогранності критеріїв поняття концентрація вмістити її сутність в одне поняття теоретично досить складно, так як необхідно розділяти її види, рівні, обсяги та інші критерії.

В узагальненій формі, на думку автора, економічна концентрація – це складний економічний процес, який полягає у підконтрольному об'єднанні за певними ознаками (спеціалізацією виробництва, сферами ринків, географічними ознаками, наявністю природних ресурсів тощо) виробництва, виробничих технологій, економічних відносин, робочої сили, капіталу, в середині підприємства (підприємств) або галузі (внутрішня концентрація); а також об'єднання виробництв, капіталів, ринків за межами одного підприємства, що відбувається як в середині однієї країни, так і за її кордонами (утворення транснаціональних корпорацій), наслідком таких об'єднань як на внутрішньому так і на зовнішньому рівнях є зростання розмірів та потужностей підприємств, підвищення рівня доходів та зменшення виробничих витрат, зростання конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, глобалізація світової економіки, а при концентрації поза контролем – утворення монополій, олігополій і недосконалої конкуренції, які призводять до зростання безробіття, обмеження виробництва, підвищення цін, гальмування науково-технічного прогресу.

Виходячи із зазначеного важливо, щоб концентраційні процеси перебували під ефективним контролем з боку відповідних структур для усунення негативних наслідків концентрації, що в першу чергу можливо при повному та правильному розумінні сутності економічної концентрації та закріплення її поняття на теоретичному та законодавчому рівнях, для чого наукові дослідження змісту економічної концентрації повинні відбуватися і надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кочетигова Т.В. Концентрація в економіці: теоретичні аспекти. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 12, С. 305–312.
2. Азрилиян А., Азрилиян О., Калашникова Е., Квардакова О. Новый экономический словарь. Москва: Институт новой экономики, 2010. С. 1088.
3. Канінський П.К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: монографія / П.К. Канінський. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. С. 244–256.
4. Горбатов В.М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса : монография. Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2006. С. 125–292.
5. Стадник К.О. Господарсько-правова політика в сфері законодавства про економічну концентрацію: дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2016. С. 218.
6. Єгорова М.А. Правовая модель экономической концентрации в российском законодательстве. Москва: Юстицинформ, 2016. С. 98.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник, 1998. С. 944.
8. Даниліна С.О. Показники концентрації виробництва і капіталу в сучасних умовах. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 41, С. 3–9.
9. Хаустова В.Є., Крячко Є.М., Колодяжна Т.В. Оцінка концентрації в економіці України. *Проблеми економіки*. 2017. № 3, С. 111–122.
10. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: навч. посібник. Вид. 3-е. Центр учбової літератури. Київ, 2009. С. 240.
11. Маркс К. Енгельс Ф. Полное собрание сочинений Том-12 Москва: Политиздат. 1962. С. 476.
12. Дідківська Л.В. Кооперативні форми господарювання в Україні в період НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. № 49, С. 135–153.
13. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень нової доби. навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. Центр учбової літератури. 2008. С. 413.
14. Філюк В. Теоретико-методологічні засади концентрації ринків. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер.: Економіка*. 2011. № 123. С. 54–58.
15. Маршалл А. Основы экономической науки, антология экономической мысли. Москва: Эксмо. 2008. С. 832.
16. Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций, Москва: Издательство ЭКМОС. 1998. С. 346.
17. Хайлук С.О. Використання непараметричних методів оцінки ефективності, результативності та продуктивності діяльності вітчизняних банків. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 11. С. 263–272.
18. Бакалінська О.О. Розвиток теорії конкурентного права. *Право України*. 2021. № 11, С. 13–26.
19. Карпенко А., Гурбик Ю., Карпенко Н. Генезис кластерної теорії в економічній науці. *Регіональні аспекти розвитку промислових сил України*. 2021. № 26, С. 4–16.